

АБ СЕМАНТЫЧНАЙ ДЭРЫВАЦЫЙНАЙ АКТЫЎНАСЦІ ДЭМІНУТЫВАЎ У БЕЛАРУСКАЙ НАВУКОВАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Паколькі тэрміналогія не мае сваіх уласных спосабаў утварэння тэрмінаў, то для яе характэрны тыя ж спосабы наймення, што і для агульналітаратурнай мовы.

Сярод шматлікіх прыёмаў і спосабаў утварэння тэрмінаў важнае месца займае лексіка-семантычнае тэрмінаўтварэнне. Такое тэрмінаўтварэнне заключаецца ў тым, што тэрміны ствараюцца на базе існуючых у літаратурнай мове слоў шляхам надання ім асобага, тэрміналагічнага значэння. Менавіта наяўнасцю ў агульнаўжывальных словах пэўных прымет, што дапускаюць пераасэнсаванне

гэтых слоў, можна растлумачыць тое, што намінатыўны фонд шматлікіх тэрміналагічных сістэм пастаянна папаўняецца на базе лексічнай сістэмы нацыянальнай мовы. Зыходным элементам для акта семантычнай дэрывацыі можа быць сема, якая з'яўляецца патэнцыяльнай у зыходнай сямеме, а ў вытворнай сямеме яна рэалізуецца ў якасці дыферэнцыяльнай, напрыклад: **упакоўка** – дзеянне паводле дзеяслова ўпакоўваць і **ўпакоўка даных**. Нельга вывучыць семантычнае словаўтварэнне без вырашэння важных пытанняў, звязаных з полісеміяй і аманіміяй. А вывучэнне семантычнага словаўтварэння ў сваю чаргу азначае высвятленне дэрывацыйных сувязей і адносін паміж семамі ў структуры мнагазначнага слова і выяўлення механізмаў семаўтварэння.

На сённяшні дзень у літаратуры яшчэ не выпрацаваны тыя надзейныя універсальныя крытэрыі, што дазволілі б вучоным-моваведам у кожным канкрэтным выпадку беспамылкова размяжоўваць амонімы і значэнні полісемічнага слова.

Калі гаварыць пра развіццё полісеміі і ўтварэнне аманіміі ў мове наогул, а тым больш у тэрміналогіі, то трэба адзначыць, што ў лінгвістычнай літаратуры вельмі мала надаецца ўвагі ўмовам і фактарам, што садзейнічаюць актывізацыі гэтых з'яў, хаця даследаванне гэтых умоў можа дапамагчы глыбокаму вывучэнню полісеміі-аманіміі і выяўленню новых заканамернасцей гэтых з'яў. Сярод такіх фактараў найбольш важнымі з'яўляюцца дэмінітуўныя формы назоўнікаў.

Даследчыкі не пакідаюць без увагі дэмінітувы, але ў працах, прысвечаных іх вывучэнню, акцэнтуюцца ўвага на пытаннях, звязаных са значэннем дэмінітува ў параўнанні са значэннем асноўнага слова (памяншальнае, памяншальна-ласкальнае і інш.); пытанне дыяхронна-сінхроннай суадноснасці дэмінітува і слова поўнай формы.

Нас цікавіць перш за ўсё праблема семантычнай дэрывацыйнай актыўнасці дэмінітуваў у беларускай мове наогул і ў беларускай тэрміналогіі ў прыватнасці. Семантычная дэрывацыйная актыўнасць дэмінітуваў звяртае на сябе ўвагу ўжо пры першым знаёмстве з фактычным матэрыялам.

Перш за ўсё вылучаецца група слоў, дзе поўная форма (ПФ) слова і дэмінітувы (ДМ) маюць не толькі асноўнае, але і пераносныя значэнні, прычым гэтыя значэнні розныя, гэта значыць ПФ і ДМ прадстаюць як розныя мікрасістэмы полісемічных слоў.

Вока – 1. орган зроку, а таксама сам зрок; 2. перан. здольнасць бачыць, набытая ў працэсе жыццёвага вопыту.

Вочка – 1. гл. вока; 2. невялікая круглая адтуліна ў якім-небудзь прадмеце; 3. пупышка, зрэзаная з дрэва для прышчэпкі; 4. зародак парастка на бульбяным клубні; 5. значок на ігральнай карце; 6. пятля ў вязанні.

Даволі значная па колькасці група слоў, у якіх мнагазначнасць развіваецца толькі ў дэмінітувах. Поўныя ж формы пераносных значэнняў не маюць.

Бяроза – лісцевое дрэва з белай карой.

Бярозка – 1. гл. бяроза; 2. травяністая расліна сямейства бярозавых з павойным сцеблем і белымі ці ружовымі кветкамі.

Многія дэмінітувы ў пераносным значэнні функцыянуюць як спецыяльныя тэрміны ў розных тэрміналагічных падсістэмах.

Конік² – 1. насякомае, якое скача і стракоча крыламі; 2. птушка сямейства сітаўкавых.

Крупка – 1. здробленае, ачышчанае ад шалупіння зерне пшаніцы; 2. род адна- і шматгадовых раслін сямейства крыжакветных.

Хочацца заўважыць, што мы прытрымліваемся той думкі, што тэрміны ў складзе сваёй сістэмы знаходзяцца па-за межамі экспрэсіі і ў межах уласнага

тэрміналагічнага “поля” яны павінны быць стылістычна нейтральнымі. Аднак у любой галіне тэрміналогіі выкарыстоўваюцца тэрміны, утвораныя лексіка-семантычным, марфалагічным і іншымі спосабамі, якія далёка не заўсёды захоўваюць патрэбныя тэрміну ўласцівасці: эмацыянальную і экспрэсіўную нейтральнасць. Гэта адбываецца ў выніку некалькіх прычын. Па-першае, метафарычнасць ці метанімічнасць лексіка-семантычнага спосабу ўтварэння тэрміна абумоўлівае яго вобразнасць. У даным выпадку мы атаясамліваем гэтае паняцце з унутранай формай слова. Вобразнасць – наяўнасць унутранай формы – уласцівасць слова, што адрозніваецца ад такіх якасцей, як эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць, але набліжаецца да іх і таму не дае магчымасці гаварыць аб “інтэлектуальнай чысціні” тэрміна (яго значэння). Па-другое, эмацыянальная афарбоўка тэрміна захоўваецца, калі тэрмін утвараецца ад эмацыянальных слоў актыўнага слоўнікавага запasu, тады і тэрмін набывае тую ж афарбоўку. У якасці прыкладаў можна прывесці тэрміны так званай станоўчай эмацыянальнай афарбоўкі, што ўтвораны асобым спосабам, а іменна – з дапамогай памяншальна-ласкавых суфіксаў: **баранчык** (гайка з двума вушкамі), **бычок** (рыба атрада акунепадобных), **рэпка** (надкаленная косць) і інш. Праўда, іншы раз мы як бы вылучаем памяншальныя і ласкавыя суфіксы там, дзе іх няма – *песцік*, *тычынка*, тады і тут для нас узнікае эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць, хаця яны па сутнасці з’яўляюцца беспадстаўнымі.

Гаворачы пра вобразнасць і эмацыянальнасць тэрмінаў (асабліва тэрмінаў-дэмінітываў), паўстае пытанне: ці ўспрымаюцца вобразнасць і эмацыянальнасць тэрмінаў таксама і носьбітамі спецыяльнай тэрміналогіі, людзьмі, для якіх кожны тэрмін – назва вядомага, звыклага, ужывальнага паняцця? Магчыма, для іх у працэсе выкарыстання такія якасці сціраюцца і застаюцца толькі слова ці словазлучэнне як умоўны знак адпаведнай рэаліі.

Калі ў тэматычнай групы (ТГ) лексікі ў поўнай форме параўнальна лёгка вызначаюцца сістэмныя адносіны і адносіны паміж мікрасістэмамі, вылучаюцца мадэлі агульных для кожнай ТГ мадэлей пераносных значэнняў і ўжывання, то ў дэмінітываў такія адносіны не выступаюць паслядоўна. На першы погляд, утварэнні ў кожнага дэмінітыва ўяўляюцца індывідуальнымі, якія не вызначаюцца сістэмнымі адносінамі ТГ слоў поўнай формы. Аднак пэўная сувязь і ўзаемаабумоўленасць паміж тэматычнымі групамі ёсць і тут. У якасці прыкладаў можам разгледзець паслядоўнае ўтварэнне тэрмінаў батанічнай тэрміналогіі, якія ўзніклі ад ТГ заасемізмаў у выніку пераносу назвы вядомай жывёлы (іншы раз птушкі): **ваўчкі** (травяністая расліна сямейства складанакветных з уцэпістымі калючкамі); **коцік** (суквецце з дробных кветчак у некаторых дрэвавых раслін); **лісічка** (ядомы грыб жоўтага колеру); **ястрабок** (род шматтадовых траў сямейства складанакветных) і іншыя.

Трэба адзначыць, што зусім не абавязкова, каб зыходным словам было слова агульнанароднай ці літаратурнай мовы розных лексіка-семантычных груп слоў. Зыходным словам можа выступаць таксама дыялектызм, прафесіяналізм, прастамоўнае слова. Гэтыя зыходныя словы прымыкаюць да пэўнай тэрміналагічнай сістэмы і пераходзяць у разрад тэрмінаў ужо ўнутры гэтай сістэмы.

Шмат тэрмінаў-дэмінітываў, якія ўзніклі ў выніку метафарызацыі канкрэтнай лексікі, знаходзім у прыродазнаўчай тэрміналогіі. Можна разгледзець пэўныя тэматычныя групы канкрэтнай агульнаўжывальнай лексікі, напрыклад: назвы пэўных асоб ці груп асоб (*гаварушка*, *губасцік*, *каралёк*, *матчыка*); назвы прадметаў побыту (*аксамітка*, *гарлачык*, *званочак*, *кошык*, *кукалка*, *песцік*); назвы абутку, адзення (*боцікі*, *вяночак*, *чаравічак*); назвы прадуктаў харчавання (*аўсянка*, *кашка*, *крупка*); назвы частак цела, органаў чалавека і жывёлы (*вочка*, *губкі*, *залозка*, *пупок*) і іншыя.

У медыцынскай тэрміналогіі для абазначэння ўнутраных органаў чалавека ўжываюцца дэмінітывы, што ўзніклі ў выніку метафарызацыі агульнаўжывальных слоў, якія з'яўляюцца назвамі прадметаў побыту, прадуктаў харчавання: **лапатка** (плоская шырокая косць трохвугольнай формы, у верхняй частцы спіны); **лыжачка** (ніжня частка грудзей); **рэпка** (надкаленная косць).

Звяртаючыся да прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі, мы таксама можам гаварыць аб семантычнай дэрывацыйнай актыўнасці дэмінітываў. Прамыслова-тэхнічнымі тэрмінамі сталі словы агульнаўжывальнай лексікі, што з'яўляюцца назвамі адзення (**каўпачок, рубашка**); прылад працы (**малаточак, сякарык**); частак цела ці органаў (**бародка, ножка**) і іншыя.

Менавіта здольнасць чалавека не толькі назіраць за прадметамі і з'явамі навакольнай рэчаіснасці, а і параўноўваць гэтыя прадметы і з'явы, уменне вылучаць нешта агульнае, істотнае, а таксама здольнасць чалавека да асацыятыўнага мыслення і дазваляе яму ў новым інструменце, механізме, дэталі ўбачыць вядомую расліну, жывёлу, а ў нейкай расліне ўбачыць прадмет побыту і г. д., а на гэтай падставе потым перанесці назву з добра вядомага прадмета ці з'явы на новы прадмет ці з'яву.

Працэс метафарызацыі выклікаецца звычайным для носьбітаў мовы ўменнем вылучаць характэрныя якасці прадметаў ці з'яў у час назірання за навакольнай рэчаіснасцю, уменнем бачыць адны прадметы праз другія, а новыя з'явы параўноўваць са старымі, ужо вядомымі. Адзіства прымет у новых і раней вядомых паняццях з'яўляецца тою падставаю, дзякуючы якой і адбываецца перанос. Працэс выяўлення агульных прымет або ўласцівасцей адбываецца шляхам супастаўлення, у выніку чаго вылучаюцца з агульных прымет найбольш інфарматыўныя. Пасля гэтага ідзе далейшае фарміраванне паняцця аб'екта даследавання пад уплывам значэння агульнаўжывальнага слова, што дазваляе заўважыць нейкія дадатковыя агульныя рысы супастаўляльных паняццяў і выявіць адрозненне ў гэтых паняццях. У выніку адбываецца замацаванне выбранай адзінкі намінацыі за новым паняццем. Гэтае замацаванне суправаджаецца аддаленнем новага паняцця ад значэння агульнаўжывальнага слова.

Супастаўленне можа адбывацца паводле адной прыметы або некалькіх прымет, як істотных, так і неістотных для спецыяльнага паняцця. Працэс выяўлення агульных уласцівасцей ці прымет двух паняццяў адбываецца свядома – шляхам супастаўлення, у выніку якога вычляняюцца з агульных прымет найбольш інфарматыўныя з пункту погляду аўтара называння. Паміж аб'ектам, што перадае сваю назву, і аб'ектам тэрміналогізацыі пасрэднай выступае агульная прымета (А.А. Патабня называе яе *tertium comparationis*), якая і кладзецца ў аснову новага наймення.

Калі разглядаць тэрміны-дэмінітывы, што ўзніклі ў выніку метафарызацыі агульнавядомых слоў, то можна заўважыць, што ў аснове пераасэнсавання ляжаць такія інтэгральныя прыметы (ІП – агульны для слова і тэрміна семантычны кампанент, аснова, мадыфікацыя якой вядзе да ўтварэння семантыкі тэрміна), як **знешні выгляд**: **вяночак** – 1. памянш.-ласк. да вянok (у 1 знач.); 2. частка кветкі, якая складаецца з пялёсткаў; **галоўка** – 1. памянш.-ласк. да галава; 2. шарападобны плод, шарападобнае або прадаўгаватае суквецце некаторых раслін; **баранчык** – 1. маленькі баран, ягня; 4. гайка з двума вушкамі, якую закручваюць рукамі; **бародка** – 1. памянш. да барада; 2. выступ у якой-небудзь прыладзе; **функцыя (дзеянне)**: **залозка** – 1. памянш. да залоза; 2. клетка ў раслін, якая выдзяляе смаліністае або масляністае рэчыва; **калодка** – 1. невялікая калода; 5. драўляная або металічная аправа, у якую ўстаўляецца або на якую насаджваецца асноўная частка інструмента; 6. металічны або драўляны брусок у тормазным прыстасаванні, які прыціскаецца да вобада, кола або тормазнага шківа для тармажэння; **колер**: **зелянушка** – птушка сямейства ўюркавых атрада

вераб'іных; 2. рыба са стракатай афарбоўкай – ярка-зялёнай з сінімі і чырвонымі плямамі; 3. насякомае зялёнай афарбоўкі; *лісічка*¹ – памянш.-ласк. да лісіца (у 1 знач.); маладая ліса; *лісічка*² – ядомы грыб жоўтага колеру і іншыя.

Нярэдка пры метафарычным тэрмінаўтварэнні дадатковай з'яўляецца асацыятыўная прымета. У беларускай навуковай тэрміналогіі мы сустракаем шмат тэрмінаў, у аснове якіх ляжаць аб'ектыўныя прыметы пераносу (колер, функцыя, месцазнаходжанне і г. д.) і разам з тым абавязкова прысутнічае асацыяцыя, без якой агульнавядомыя і навуковыя паняцці цяжка супаставіць, напрыклад: *бычок* – рыба атрада акунепадобных (форма галавы і асацыяцыя); *крышталік* – частка вока ў выглядзе дваякавыпуклай празрыстай лінзы (паводле ўласцівасці і асацыяцыі); *аксамітка* – 1. стужка з аксаміту; 2. травяністая расліна сямейства складанакветных (знешні выгляд і асацыяцыя).

Калі б у аснове метафарызацыі заўсёды ляжалі самыя істотныя, ярка выражаныя прыметы пазнаваемага паняцця, то не ўзнікала б праблема высвятлення асацыятыўных сувязей. Перанос па асацыяцыі – адзін з відаў метафарычнага пераносу. Д.М. Шмялёў адзначае: "Прыметы, якія аб'ядноўваюць адпаведныя значэнні, не з'яўляюцца ні дыферэнцыяльнымі, семантычнымі прыметамі даных слоў, ні наогул канструктыўнымі элементамі значэнняў. У пэўным сэнсе гэта не элементы ўласна значэння слова, а ўстойлівыя асацыяцыі, звязаныя з уяўленнем аб з'яве, якую абазначае слова. Але разам з тым гэта і не поўнаасцяпаўныя асацыяцыі" [1, с. 193].

Пры метафарычным пераносе па асацыяцыі асноўную ролю адыгрываюць змацыянальныя ўражанні чалавека, таму што прыметы, якія б рэальна існавалі, аб'ектыўна ўспрымаліся, тут адсутнічаюць.

Прыметы пераносу могуць так узаеманакладвацца, узаемаперакрыжоўвацца, што іх цяжка расчляніць. Вельмі пераплеценыя, дыфузныя прыметы ляжаць у аснове такіх, напрыклад, тэрмінаў-дэмінітываў, як: *каробачка* – 1. памянш. да каробка; 2. сухі плод расліны, у якім знаходзіцца насенне (падабенства функцыі і знешняга выгляду); *лусачка* – 1. памянш. да луска; 3. мікраскапічная хіцінавая пласцінка на целе некаторых членістых жывёлін (падабенства знешняга выгляду, функцыі, месцазнаходжанне); *моцік* – 1. памянш. да мост; невялікі мост; 2. дэталі, што злучае дзве (або некалькі) іншыя дэталі (паводле функцыі, формы, месцазнаходжання).

Зразумела, што разгледзець ўсе дэмінітывы, якія сустракаюцца ў беларускай навуковай тэрміналогіі, амаль немагчыма, аднак нават тыя прыклады, што прыводзіліся вышэй, думаецца, сведчаць пра семантычную дэрывацыйную актыўнасць дэмінітываў у беларускай мове наогул, а таксама ў розных яе тэрмінасістэмах.

Можна смела адзначыць, што ў беларускай навуковай тэрміналогіі, як і ў беларускай мове ў цэлым, існуюць фактары, што садзейнічаюць лексіка-семантычнаму ўтварэнню. Для назоўнікаў адным з такіх фактараў (побач, напрыклад, з лексікалізацыяй форм множнага ліку) з'яўляюцца дэмінітыўныя формы тэрмінаў.

ЛІТАРАТУРА

1. *Шмельёв Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка): Дисс. ... д-ра филол. наук: 660. – М., 1973. – 280 с.

SUMMARY

The article deals with the problem of semantic derivational activity of diminutives in Belarusian scientific terminology, particular attention being paid to the terms-diminutives that emerged as a result of the metamorphosing of well known words.